

Var Olmanın ve Arınmanın Tarihi Seyri İçerisinde Bedensel - Ruhsal Temizlik Mekânları Olarak Hamamların İletişim Bakımından Önemi

*

Zakir Avşar
Gazi Üniversitesi

Servet Avşar
Araştırmacı, Yazar

Öz

Su tüm canlılarda olduğu gibi, insan hayatında da varlığın devamı için birincil önemdedir. İnsanlar, tarihin her döneminde su ile irtibatlı olmuş; içmek için, tarım ve üretim için, arınmak için su kullanmışlardır. Kuşkusuz ki, arınmak için su kullanımının hem bedensel, hem de ruhsal boyutları bulunmaktadır. Bunu gerçekleştirebilmek için de su mekânları oluşturmuşlar; bu mekânların kullanışlı olabilmesi için de fiziki ve teknik şartları zaman içinde çok ileri boyutlara taşımışlardır. Anadolu coğrafyası ise su yönünden zenginliğin de bir yansıması olarak pek çok farklı su kullanım mekânı ile donanmıştır. Eski Yunan'dan, Roma'ya, Bizans'a, Selçuklu ve Osmanlı'ya ve oradan da günümüze tevarüs eden çok önemli mekânlar bulunmaktadır. Bu mekânların en önemlileri ise hamamlardır. Hamamlar, bu çalışma içinde tarihi gelişim çizgisi içinde geçirdiği biçimsel dönüşümlere ek olarak bir kültür ve iletişim ortamı olarak da ele alınmıştır. Hamamların tarihsel süreç içinde toplumsal yapı ve doku üzerinde ne tür bir etkiye sahip olduğu, hangi rollerin mekânı haline geldiği ve günümüzde bu etkilerinin sürüp sürmediği konuları üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Hamam, Mekân, İletişim, Su Kültürü, Temizlik ve arınma*

The Importance of the Public Baths as a Physical and Spiritual Cleanliness in the Historical Course of Existence and Purification in the View of Communication

*

Zakir Avşar
Gazi University

Servet Avşar
Researcher, Writer

Abstract

Water is vital for the continued presence of people like the all other living creatures. People have been in a relationship with water in every period of history. They have been using it for drinking, agriculture, manufacturing and purifying. Using water for purifying has definitely dimensions in both physical and spiritual. People have created places for water to make it happen. The physical and technical conditions of these places have evolved over time. The Anatolia Region has a lot of water usage places as an example of wealth in terms of water. There have been lots of important places which are inherited from Ancient Greek, Rome, Byzantine Empire, Seljuk State and Ottoman Empire. The most important of these places are baths. These places are explained in a historical development line and also considered as a culture and communication environment in this research. The study focused on the issues like the baths effects on social structure and the roles that are taking place in these places continuously.

Keywords: Baths, Place, Communication, Aquaculture, Cleaning and purification

Giriş

Bedensel ve ruhsal arınma, temizlenme vasıtası olarak su kullanımı aslında insanın kendisine, doğaya ve hayata saygısının bir yansıması olarak da değerlendirilebilir. Bir su taraftan kullanıp fiziksel bir ihtiyacı karşılarken, diğer yandan da ruhsal olarak temizlenmenin, pak olmanın ancak su ile mümkün olabileceğini akletmek, bu minval üzere bir hayat tarzı ortaya koymak insanın su ile tesis ettiği en önemli maddi ilişkinin yanı sıra manevi ilişkilerden birisidir.

İnsanların inanç dünyalarına baktığımız zaman görmekteyiz ki, çok tanrılı inançlarda da, semavi dinlerde de suya büyük bir önem ve kutsiyet atfedilmiştir. İnsanların su ile ilişkilerinin arınma, temizlenme, paklanma ve suyu koruma üzerine tesisine dinlerin önemli ölçüde teşvikkâr bir tavır benimsediği anlaşılmaktadır. Büyük akarsulara, su kaynaklarına özel bir önem verildiği, su ile temizlik mekânlarına veya ibadet öncesinde su ile bedensel temizliğe, belli ritüeller dâhilinde manevi anlamlar yüklediği aşikârdır.

Ganj Nehri'nin, Nil Nehri'nin, Dicle'nin, Fırat'ın, Zemzem Kuyusunun ve daha pek çok su kaynağının ve mekânının farklı dinlerin kutsal metinlerinde ve dini ritüellerinde yer alması ve yine bunların kullanımı ile arınmanın temini insan ile su ilişkisinin boyutlarını sadece fiziki ihtiyaçlar çerçevesinden çıkarmamız gerektiğine, daha geniş bir bağlamda ele alma zaruretimize işaret etmektedir.

Su ile ilgili pek çok söz, insanların su karşısındaki duruşunu ortaya koyması açısından açıklayıcıdır, ancak herhalde Türkçe 'deki, dua ve temenni anlamı taşıyan şu yaygın kullanılan cümle çok daha net bir şekilde konuyu izaha yardım edecektir: "Su gibi aziz ol".

Bu yazı kapsamında, su- insan ilişkisine, su mekânlarına değinerek, insanoglunun Bronz, Demir Çağ'larından kalan Hattuşaş, Arslantepe, Zencirli gibi arkeolojik kalıntılarından izini sürdüğümüz su, drenaj kanalları ve hamam gibi yapılara; Ön Asya'nın Grek ve Hellenistik dönem Gymnasiumlarındaki sporcuların yıkanmak için kullandıkları küvet ve havuzlara, Roma İmparatorluğundaki yüksek tonozlu salonları, ışıklı, mermer yüzme havuzları, sosyal ve eğlence mekânları ile vücuda getirilen yıkanma bina ve komplekslerine ve elbette ki, İslam dininin temizliğe verdiği önemden hareketle boyut ve içeriğinde mühim değişiklikler olan ılıca, kaplıca, gusülhane, hamam vb. temizlik, arınma mekânlarına ama en çok da kuşkusuz ki, son olarak ifade ettiğimiz hamamlara dair bilgi aktarılacaktır.

Tarihsel süreç içerisinde, değişik kültür coğrafyalarında, inanç sistemlerinde bu yapıların nasıl farklılaştığı ve günümüzdeki formu üzerinde de durulacaktır.

Su Mekânları

Su mekânları deyince akla, su kanalları, su kuyuları, su kemerleri, çeşmeler, sebiller, sarnıçlar ve elbette ki kaplıcalar ve hamamlar gelmektedir. İnsanoğlu, suya olan bağımlılığını ve saygısını bu eserlerin her birini birer sanat ürününe dönüştürerek, abideleştirerek, eşsiz bir tezyinat içinde hizmete sunarak göstermiştir çoğu zaman.

Su mekânlarının mimarisi ve inşası, suyun tahrip gücü, yıpratma etkisi de düşünülerek daha kalıcı materyal kullanarak düşünülmüş, gerçekleştirilmiştir. Nitekim geçmişten günümüze intikal eden pek çoğu artık sadece kalıntı bile olsa su mekânlarının incelenmesinden görülmektedir ki, yıllara, yüzyıllara meydan okuyarak, kuşaktan kuşağa kalıcılığı temin edecek bir mekân üretiminin hedeflendiğini ve bunun başarıldığını göstermektedir.

Binlerce yıl öncesinin kalıntıları, insanın su ile ilişkisini ve su kullanımını da bize anlatmaktadır. Şehirler, ülkeler, medeniyetler arasında yol alan sular, kültürleri birbirlerine eklemiş, insanları buluşturmuş ve medeniyetleri yükseltmiştir. İnsanoğlu, su ile temasında, buluşmasında derin vadilerden, yüce dağlardan geçit bulmak için su kemerleri, kanallar yapmış; basıncı dengelemek için su terazileri, dağıtım için maksemeler, biriktirmek için havuzlar, kuyular, bendler, sarnıçlar ve en nihayetinde barajlar inşa etmiştir. Keza suyu kullanmak için de, çeşmeler, sebiller, şadırvanlar, kaplıcalar, ılıcalar, banyolar, hamamlar yapmıştır. Anadolu medeniyetleri, su yapıları ve mekânları bakımından tarihi dört bin yıl geriye gidecek kadar zengindir. Bu özellikleri itibarıyla de denilebilir ki, su yapılarında Anadolu, dünyanın en ilginç ve önemli değerlerine, abidelerine sahiptir (Erdoğan, 2013: 6).

Su mekânları içinde, bir de toplumsal mekânlar bulunmaktadır. Toplumsal mekânlar, kamusal aktiviteyi barındıran, toplumsal yaşantıyı besleyen ve yönlendiren mekânlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarihin en eski devirlerinden beri insanlar bir araya gelebilecekleri mekânlara ihtiyaç duymuşlardır. Toplumun her kesiminden insanın sürekli etkileşim halinde bulunduğu kamusal mekânlar toplumun kimliğini şekillendiren en önemli öğelerden biridir. Antik çağlarda genellikle kamusal dış mekânlar toplumsal aktiviteleri barındırırken, sonraki devirlerde dış mekânlardaki kamusal yaşam devam ederken, iç mekânlarda da kamusal yaşam alanları oluşmaya

başlamıştır. Bu mekânlar, topluma mensup her bireyin ve topluluğun sağlığını, güvenliğini, ihtiyaçlarını göz önünde bulundurmaktadır. Sosyal mekânlar ayrıca, toplumun kullanımına açık tüm mekânlarının tasarımı kararlarını belirler. Son olarak da, sosyal mekânlar bireyin ve toplumun ihtiyaç duyduğu sosyal hizmetleri vermektedir (Aktaş, 2011).

Carr'ın ifadesiyle, bu tür mekânlar, topluma açık, insanların bireysel veya toplu olarak yararlanabilecekleri, insanların konfor ve rahatlama ihtiyaçlarını karşılayacak yerlerdir. Keza, bu mekânların çevre ile pasif, bireyler arasında aktif ilişki kurmalarını sağlayacak bir mekânsal tasarıma sahip olmaları gerekmektedir (Akt. Aktaş, 2011).

Bu bakımdan da, değişik tarihsel dönemlerde, değişik coğrafyalarda ve değişik toplumlarda mekânlara ilişkin farklılıklar kuşkusuz ki gözlenebilmektedir. Örf, adet, gelenek ve görenekler, dini inanışlar, tarihsel etkileşimler bu tür mekânların oluşumu, yaşaması ve yaygınlaşması açısından etkili olabilmektedir.

Toplumlar, bazı mekânları kendi sosyal ve toplumsal ihtiyaçları çerçevesinde kendi bünyelerinden çıkarırlarken, bazılarını da zaman içinde diğer toplumlardan etkileşimle bünyelerine katmışlardır.

Anadolu kültüründe, bireylerin bir arada bulunduğu ve sosyalleştiği mekânlar oldukça kısıtlıdır. Zaten toplumsal yaşam kuralları gereği kadın ve erkek toplum içerisinde ayrıldığı için mekânsal olarak da ayrılmaktadır. Tarihsel süreç içerisinde, Anadolu kültüründe toplumsal yaşamın ayrılmaz parçası olan mekânlar camiler, çarşı ve pazarlar, mesire yerleri, kahvehaneler ve hamamlar olarak sıralanabilir.

Konumuz bakımından önem taşıyan hamamlar, tarihi süreç incelendiğinde görülecektir ki, Türklerin hem tarihsel süreç içinde kendi bünyelerinde var olan, hem gittikleri, göç ettikleri coğrafyalara taşıdıkları, hem inanç değişikliği ile birlikte yeniden formatladıkları, hem de diğer kültürlerle, medeniyetlerle etkileşimler içinde değişim ve dönüşüme tabi kıldıkları kadim bir sosyal toplumsal mekân olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hamamlar

Öncelikle hamam kelimesinin anlamı üzerinde durmak gerekiyor. Arapça “ısınmak, sıcak olmak” anlamındaki hamm (hamem) kökünden türeyen hamam (hammam) kelimesinin sözlük anlamı “ısıtan yer” veya “yıkama yeri”dir. Bu kelimenin farsça karşılığı ise germabe'dir. Türkçe'de bu kelimeyi karşılamak üzere ulaşılan en eski sözcük munça veya munçak'tır (Ögel, 1991, s. 107-108). Anadolu ve diğer Türk kültür çevrelerinde hamam

yerine “yunak, çimek, yıkak, yunluk, ıssık, ısı, ısıcak, ısıdam, isik, issi” (Türkan, 2009, s. 163) gibi pek çok kelimenin kullanıldığını görmekteyiz. Bunlara, doğal sıcak su kaynaklarının yanında yapılan ve sağlık ve banyo için kullanılan ılıca, kaplıca sözcüklerini, bir de gusül kelimesinden hareketle evlerde bulunan ve ısıtılan su ile banyo yapılan küçük mekânlar olan gusülhaneleri de ekleyebiliriz.

Gothe, Faust adlı eserinde “Susuz şifa olmaz” der. Eski kültürlerde ve antik çağda insanlar tapınaklarını su ve su ile ilgili her türlü heykellerle donatmışlardır. Denizin, kaynak sularının, kuyuların ve göllerin tanrılar ve perilerle dolu olduğuna dair yoğun inanışlar içinde olmuşlardır. Semavi dinlerde de yine şifalı kaynaklarda yıkanmanın insan sağlığına önemine dair pek çok emre, yönlendirmeye rastlamaktayız.

Beyşehir yakınlarında M.Ö. 13. Asırda Kral IV. Tuthalya devrine ait olduğu belirtilen Eflatun Pınar, geniş havuzlu, berrak suları olan ve yıkanılan bir eser olarak bilinirken, İvriz’de bulunan ve Hitit sanatının önemli eserlerinden birisi olarak nitelendirilen Twana Kralı Warpalas’ın elinde bolluk bereketin simgesi olarak tuttuğu üzümü Tanrı Tarhunza’ya saygı ile takdim ettiği kaya resmi de yine Anadolu’nun, Torosların bol sulu iklimine, yapısına işaret ediyor. Bunların dışında, M.Ö. 2000 yılları içinde Boğazköy, Zencirli ve Arslantaş’aki saray ve yerleşimlerde görülen özel yıkanma odaları, bunlara bağlı oldukça gelişmiş su ve kanalizasyon teknolojisi, Anadolu hamam geleneğinin çok eskilere uzandığını ancak çok sonra Antik Yunan ve Roma dönemleri yıkanma geleneği ile birleştiğini göstermektedir (Yeygül, 2009, s. 101-102).

M.Ö. 4. Asırdan başlayarak gelişen Yunan hamamları tipik olarak birbirinden ayrı bir grup oturmalı küvetin çevrelediği yuvarlak veya yuvarlak kenarlı birkaç mekândan oluşan planlar göstermektedir. Pireas’de, yuvarlak odalar kısmen veya tamamen kayaya oyulmuştur, bunun benzerleri başka şehirlerde de tespit edilmiştir. Isıtma sistemleri basit fakat etkin olan bu hamamlarda odanın ortasına yanan mangal konularak ve dışarda ısıtılan su getirilerek banyo imkânı sağlanmıştır. Mekânlar küçük, kapalı ve korunaklı olduğu için sistemin yıkanları rahat ettirecek bir sıcaklığa imkân verdiği görülüyor. Yunanistan’da yaygın olan bu “rotunda”lı hamam tipine Anadolu’da rastlanmamaktadır. Bu tip hamamların gymnasiumların bir uzantısı olduğu düşüncesine, spor yapanların bu faaliyetleri sonrası palaestralarda, loutron adını verdikleri bir yıkanma odasında banyo yapıyor olmalarından hareketle varılmaktadır. M.Ö. 2 Asrın sonlarından itibaren yapılmaya başlanan bu Palaestralarda sıcak suyla yıkanmaya yarayan calda laviaton adlı

özel odalar tasarlanmıştır. Buralarda ocak-kazan kombinasyonları bulunmaktadır. Keza, Anadolu'da Yunan döneminde yıkanma işlerinin Palaestralarda odaklandığına dair, M.Ö. 1. Asırda başlayıp Augustuss Devri'ne kadar uzanan yazıtlardaki gymnasium ve balaneion (hamam) sözcüklerinin karışık ve hatta aynı tesis için kullanılması gösterilmektedir (Yeygül, 2009, s. 102).

Romalılar teknik ve mimari yönden mükemmel denilecek banyolar (hamamlar) yapmışlardır. Suyu kaynağından şehre taşımak için neredeyse uzunluğu 100 kilometreyi bulan su kemerleri yapmışlardır. MS 537'de Roma'da 11 su kemerinden 1212 çeşmeye ve 11 büyük ve 926 küçük halk banyosuna su dağıtılmıştır. Yine Roma'da yapılan en büyük banyonun MS 206 senesinde İmparator Septimus Severus tarafından halka hediye olarak yaptırıldığı kayıtlarda yer almaktadır. 300 sene kullanılan bu banyo German akınlarında yıkılmış, yağmalanmıştır. 847 Senesinde meydana gelen büyük depremde ise kubbesi de gitmiş, halk banyonun içindeki heykelleri ve sütunlarını alarak kendi evlerinde kullanmıştır. Caracala termal banyosu ise kendi dönemine kadar yapılmış en büyük banyo olarak bilinir. 337 metre eninde, 114 metre genişliğindeki bu banyonun içinde çok muazzam mermerler kullanılmış, muslukları altın ve gümüşten yapılmıştır. Duvarlarında ve yerlerde yine mozaik sanat eserleri yer almıştır. 6 ayrı girişinde soyunma odaları, soğukluklar, spor alanı, soğuk ve sıcak yüzme havuzu bulunduğu bilinmektedir. Sadece erkekler için yapılan bu banyoya kadınlar da girmek istemiş ancak reddedilmiştir. Neden olarak da uzun saçlarının su borularını tıkayacağı ileri sürülmüştür. Hamam külhanına raylı vagonlarla odun taşınmış, yüzlerce insan çalışmıştır. Banyonun hep sıcak kalması için neredeyse civarda odun dahi kalmadığı kayıtlardan görülmektedir. Kadınların ısırarları üzerine ayda bir gün kadınlara açılan hamama kadınlar ve erkekler aynı anda alınmıyordu; kadınların erkeklerle aynı anda banyoya girmesi boşanma nedeni olarak kabul ediliyordu (Weber, 2012).

Orta çağda, insanlar umumiyetle nehir ve göllerde yıkanıyorlardı, bu ancak yaz aylarında ve sıcak sayılacak dönemlerde olabiliyordu, çünkü banyolar halkın büyük kısmı için çok pahalı yerlerdi. Bu banyolarda yıkanmak ve eğlenmek ayrıca diş çekimi ve küçük çaplı tıbbi operasyonlar da mümkün idi. Banyolarda tahta küvetler içinde dört veya altı kişi giriyor, yiyeceklerini da yanlarına alabiliyordu. İnsanların çıplak bir şekilde aynı küvete girmesi, 15. yüzyıla gelindiğinde ise artık kadınlı erkekli banyo sefaları, hatta banyonun bir nevi genelev olarak kullanılması kilisenin tepkisini çekmeye başladı. Kilise cinsel hastalıkların özellikle frenginin yaygınlaşmaya başlamasıyla

birlikte insanlara banyo yapmaktan uzak durmalarını öğütleyen girişimlerde bulunur. Keza, 1573 senesinde frengi ve veba salgını sonrası tüm halk banyoları yasaklanıp kapatıldı (Weber, 2012). Avrupa'nın Orta çağda, salgınlardan korunmak için su ve hamamdan kaçınarak temizlik arayışını temiz, ütülü keten gömlekler giymek, moda üretmek ve parfüm kullanmak gibi bir noktaya gelmesi; doğu ve batı arasında daha farklı bir ifade ile İslam ve Hristiyan toplumlar arasında "İslam-Doğu yıkanır, Hristiyan Batı yıkanmaz" gibi mottolar üretilmesine yol açmıştır (Yegül, 2009, s. 105).

Yine Musevilikte de banyo ve temizlik konusu önemlidir. Mikwe adı verilen bu banyolar, yer altından çıkan kaynak suyuna yıkandıktan sonra girilip ve üç defa suyun altına dalıp çıkılarak yapılırdı. Burada suyun akarsu olması lazım idi. Kadınlar ay halinden, lohusalıktan, kadın ve erkekler cinsel birleşmeden sonra mutlaka yaz veya kış bu şekilde banyo yapmak zorundaydı. Soğuk havalarda banyo yapan kadınların zatürreden ölümüne sıklıkla rastlanmaktaydı (Weber, 2012). Musevî toplumlarda çok eski zamanlardan itibaren dinî amaçlarla hamamlar yapılmıştır. Bunların en önemlisi Kudüs'te bugüne kadar korunan şifa hamamıdır. Nitekim İslami kaynaklarda ilk defa hamam inşa ettiren kişinin Hz. Süleyman olduğu zikredilmektedir (Macit, 2005, s. 168).

Anadolu'daki Yunan, Roma ve onların uzantıları olarak Bizans hamamları Türk-İslam yıkanma geleneğini en açık etkileyen örnekler olarak değerlendirilmektedir. Zira Roma İmparatorluk düzeninin getirdiği barış ve maddi refah düzeyi ile birlikte Anadolu'nun tüm kentlerinde büyüklü küçüklü hamam yapıları inşa ediliyor; her kent komşu kentin hamamından daha iyisini, görkemlisini yapmak için yarışlıyordu. Lykia, Pamphylia, Pisidia ve Dağlık Kilikia'da çok görülen küçük hamamlar İtalyan "Pompei tipi" denilen bir planın yerel şartlara uydurularak uygulanıyordu. Bu hamamlarda ana model basit tünel tonozlu, birbirine paralel birkaç dikdörtgen mekânın sıralanmasından doğuyordu. Bu plan içinde su depoları, külhanlar gibi hizmetleri toplayan bir avlu, diğer taraftan müşterilerin geleneksel sıcak hamamdan önce yaptıkları sportif eksersizleri yaptıkları palaestralar yer alıyordu. Keza, Anadolu'nun değişik bölgelerinde "salonlu hamam tipi" yapılar inşa ediliyordu, bunlarda göze çarpan husus eğlence, toplantı, eğitim gibi amaçlarla kullanılan ve sosyal hizmetler veren bir de geniş ve görkemli bir salon kısmının bulunmasıydı (Yegül, 2009, s. 102).

Burada geçen bazı kelime ve kavramların izaha ihtiyacı bulunmaktadır. Arseven, bu konuda aydınlatıcı bilgiler vermektedir: "Roma hamamlarının birden fazla sayıda girişi vardır. Kadınlar, erkekler, köleler ve hizmetlilerin

girişleri ayrı kapılardan sağlanır. Yıkınma bölümlerine girişin önünde, palaestra veya atrium adı verilen, ortası açık ve etrafı revaklı avlular bulunmaktadır. Bu avlulardan palaestra'lar oyun ve güreşler için, atrium'lar ise bekleme yerleri olarak düzenlenmiştir. Avludan, apodyterium adı verilen soyunma salonuna geçilir. Oldukça geniş boyutlardaki bu salonların duvarlarında nişler ve soyunma hücreleri yer almaktadır. Apodyterium'dan, soğuk su banyosu yapmak amacıyla kullanılan frigidarium'a ulaşılır. Üstü açık olan bu mekânın ortasında ve duvar kenarlarında, soğuk su küvetleri veya havuzları vardır. Frigidarium'dan hamamın ılıklığı olarak adlandırabileceğimiz tepidarium'a geçilir. Bu salonda vücudu ovmak ve yağlamak gibi işlemler yapılır. Hamamın en sıcak ve en önemli salonu caldarium'dur. Bu bölüm, genellikle enine dikdörtgen, kare ya da haçvari planlıdır” (Arvesen, 1983, s. 678-689).

Hamamlarda sıcak hava ile merkezi ısıtma sistemi, ilk kez Romalılar döneminde kullanılmıştır (Ülgen, 1977, s. 174). Roma hamamlarının ısıtılması, hypocaust adı verilen kısımda yakılan ateş ile temin edilirdi. Suyun ısıtılması işlemi için metal kazan kullanılırdı. Sıcak su kazanı, kübik şekilli, taş ve tuğla ile örülmüş bir ocak üstüne yerleştirilmiştir. Hamamın ısıtılması, yanan ateşin dumanlarının, caldarium ve tepidarium zeminlerinin tuğladan bodur sütuncuklar üzerine oturtulmasıyla elde edilmiş boşluklarda ve duvarın içindeki künklerde dolaşması ile sağlanırdı. Roma evlerinde de kullanılan bu sistem, M.Ö. I. yy.'da Sergius Orata tarafından tasarlanmıştır (Saraç, 2012, s. 5-7). Roma'daki imparator hamamları, özellikle boyutlarındaki ihtişam ile insanı etkiliyordu. Bu etki, süslemelerdeki yoğunluk ile daha da artmaktaydı. Duvarlar ve zemin renkli mermerlerle kaplanmış, tonozlar alçı, fresk ve mozaiklerle bezenmiştir. Duvarlarda şebekeli mermer levhalar veya bronz kafeslerle kapatılmış büyük ışık pencereleri vardı (Saraç, 2012).

Roma kentlerinin sakinleri, suyla ilgili olarak daha erken tarihlerde belirli bir standarda alışmışlardı. Sıradan insanlar genelde “kiralık hamamlara” (Balnea meritoria) gidiyorlardı. Kiralık hamamlar çoğu zaman özel şahıslar tarafından inşa ettirilen ve sonra kiraya verilen orta seviyeli banyo tesisleriydi. Bunlar masraflar dolayısıyla çok büyük olmuyordu, bunları yapan işletmeci şahıslar çoğunlukla imparatorlar veya ordu komutanları kadar varlıklı değildi. Kiralık hamamlara gidilmediğinde ise, halka açık olan ve “halk hamamı” (Balnea publica) denilen, hijyen donanımlarını sunan küçük çaplı banyolara gidiliyordu. Halk hamamları devlete ait yapılarıydı. Tüm diğer hamamlar gibi bunları da memurlar işletiyordu. Refah seviyesi iyi olan vatandaşlar ise, halka açık büyük çaplı kaplıcalara (Thermae) (bugün

de thermal kaplıcalar vardır, hatta Kırşehir'deki thermal suyla işletilen kaplıcanın adı bile doğrudan Terme'dir) giderlerdi. Bunlar "Obulus" olarak adlandırılırdı ve giriş ücretinin, kiralık hamamlara göre biraz daha yüksekti. Thermae'ler, imparatorlar ya da başka varlıklı kişiler tarafından vakfedilerek yaptırılan büyük banyo tesisleriydi. Çoğunlukla boş zaman meşgalelerine yönelik zengin bir sunumları vardı. Banyo kültürünün filizlenme safhasına ait bu büyük Thermae'lerden, sadece Roma'da 11 tane vardı. Elbette Thermae'ler herkesin kullanımına açıktı. Ama onları yine de maddi imkânları ve statüleri olan, vatandaşlar kullanabiliyordu. Sırt keselemek ya da sıcak su dökmek için sahiplerinin yanında gelenler dışında buralarda kölelere rastlamak mümkün olmazdı. Gerçekten zengin olan vatandaşların çoğunun büyük villaları vardı ve bu villalarda kendi hamamları yer alıyordu. Bu gibi villalar ve hamamlar genellikle büyük ve lüks boyutlara ulaşabiliyordu. Dolayısıyla hane halkının yıkanmak için halka açık yerlere gitmesine gerek yoktu. Fakat yıkanmak yalnızca vücut bakımıyla ilgili gerekli önlemlerden ibaret değildi. Aynı zaman boş zaman faaliyetlerini ve eğlenceyi de kapsıyordu. Yani bir iletişim sürecini içeriyordu. Gitgide daha büyük boyutlara kavuşan yapılarla ve donanımlarla birlikte, banyo yapmak da giderek daha büyük bir keyif anlamına geliyordu. İnsanlar örneğin spor yapmak, oyun oynamak, eğlenmek ya da tembellik yapmak için buluşuyordu. Bu arada yeniliklere ilişkin haberler elden ele dolaşıyordu, sözleşmeler imzalanıyordu, devlet adamlarına rüşvetler veriliyordu, entrikalar ve komplolar hayata geçiriliyordu, sohbet ediliyor ve dedikodu yapılıyordu. Büyük kaplıcalara, örneğin Diocletianus Kaplıcaları'na o kadar çok insan sığıyordu ki, bu ortamlar âdeta iletişim merkezleri olarak hizmet görüyordu. İnsanlar iletişimde bulunmak için büyük meydanlarda da buluşabiliyordu gerçi, ama kaplıcalara egemen olan atmosfer buralarda hiçbir zaman yoktu. Kaplıcalar yıkanmaya, spor yapmaya, oyun oynamaya ve eğlenmeye yönelik imkânlar sunuyordu. Ayrıca birtakım derslere katılmak ve tıbbi hizmetler almak da mümkündü. Çok işlevli oluşumlardı yani buralar ve insanlara çok cazip geliyorlardı. Anlaşılan o dönemin insanların günlük akışı bizim bugünkü yaşantımıza göre daha farklıydı ve insanların daha az günlük işlerle uğraşmaları gerekiyordu. Boş zamanları daha çoktu. Eski bir Roma deyişi bu konuyu oldukça isabetli bir şekilde aydınlatıyor: "Altı saat çalışma yeterlidir. Günün daha sonraki saatleriyse, 'Yaşamana bak!' (Roma Kaplıcaları, 2014).

Roma'da başlayan hamam geleneği, imparatorluğun yıkılmasının ardından, eski ihtişamını kaybetmiş olsa da izlerini Doğu Roma'da sürdürmüş-

tür. Roma İmparatorluğu daha bölünmeden, M.S. 120'de İmparator Hadrian İstanbul'a bol su gelmesini sağlayacak altyapıyı inşa ettirmiştir. M.S. 425-430 yılları arasında yazıldığı düşünülen bir Bizans belgesine göre, İstanbul'da halka açık dokuz büyük, 150 kadar küçük hamamın yanı sıra, saray ve konaklarda da sayısız özel hamam bulunmaktaydı (Yılmazkaya, 2002, s. 12).

Ancak, Hristiyan toplumları gibi, Müslümanlar da ve özellikle Türk-İslam toplumları da sportif etkinlikleri ve hatta eğlenceyi hamam kültürü içine almadıkları için palaestra, bu dönemlerde ortadan kalkmış ve kaybolmuştur. Roma hamamlarından kalma sıcak ve soğuk büyük toplum havuzları "notatio"lar ancak kaplıcalarda, ılıcalarda görülmektedir. Yıkama işlemi kurna başında olmaktadır. Antik dönemden günümüze keselenme, masaj, halvette terleme gibi hususlar intikal etmiştir. Yine sıcaklık denen sıcak hamam sonrası müşterilerin havlulara sarılarak soğukluk denilen aydınlık salon türü yere intikali de antik dönemin hamamlarındaki frigidarium'unu çağrıştırmaktadır. Keza, bu salonun ortasındaki küçük dekoratif fıskiyeli havuzlar da (Fıskiyah) Yunanca- Latince kökenli havuz anlamına gelen piscina'dan aktarmadır (Yegül, 2009, s. 104).

Hamamların bu derece gelişmiş olmasında tarihi ve kültürel özellikler yanında üçüncü ve dördüncü jeolojik zamana ait genç bir arazide yer alması nedeniyle Anadolu'nun pek çok yerinde Jeotermal sıcak suya rastlanmasının etkisi olmuştur. Bununla birlikte Anadolu'da hamam benzeri termal tesislerin kökeni Roma'dan daha eskiye uzanır. Helenistik çağda bu tip termal sağlık tesislerinin mitolojik temelleri de vardır. Hekim Tanrı Asklepios'un yok oluşundan sonra hekimlik sanatını kızı, Hygieia (Yunanca sağlık anlamına gelir. Bu gün yaygın olarak kullanılan hijyen kelimesinin de kökeni bu tanrıçadır) ve oğulları Asklepiades adında bir lonca düzeni içinde sürdürmüşlerdir. Atina'da, Bergama'da, İzmir'de Asklepios adına tapınaklar kurmuşlardır. Bergama'da asclepion adıyla bilinen sağlık sitesi antik Yunan dünyasındaki üç büyük sağlık sitesinden biri olarak kabul edilir (Erhat, 2011, s. 19).

Kuşkusuz ki, Türklerde su kullanımına ilişkin olarak bildiklerimiz Anadolu ile sınırlı değildir. Anadolu ve İslam öncesi dönemlerde de Türklerin su kullanımı ve temizlik ile ilgili mekânları bulunmaktadır. Bunlara da değinmek gerekmektedir.

Dede Korkut Kitabı'nda, "Su, Tanrı'nın yüzünü görmüştür" yazar. Türk ve Moğol toplumlarında ise antik dönem ve Orta Çağ boyunca suyun yüksek bir anlamı vardır: Su "Evrendeki dört elementten biridir. Hem söndürdüğü

ateşin karşıtıdır hem de ateşin tamamlayıcısıdır; çünkü ateş, büyümesi suya bağlı olan tahtadan gelmektedir. Bereket sağlamaktaki rolü iyi bilinmektedir ve bu özelliği kendisini hayatın kaynakları arasında yer aldırılmaktadır. Her ne kadar sık söylenirse de su yeryüzü gibi anadır. Ayrıca yağmur şeklinde içinden geldiği göğe bağlıdır. Ancak Türklerin ve Moğolların dikkatini çeken asıl konu, suyun özellikle saflık timsali oluşudur. Orta Asya toplumlarının çoğunda, Oğuzlarda, Moğollarda, Sibiryalılarda, çağdaş Altaylılarda ve günümüzde Türkiye'deki bazı heterodoks topluluklarda suyun dışıyla kirlenmesi, bazen suda yıkanılması ve çamaşırlarla kap kacağın yıkanması da yasaklanmıştır (Yentürk, 2010, s. 94-102). Şüphesiz ki, bunun nedeni suyun kirlenmemesi ve sağlığın korunmasıdır.

Doğu'nun İslamiyet öncesi kültürlerinde akarsu içinde arınma düşüncesi çok eski tarihlere dek uzanmaktadır. Tarihte Hintlilerin Ganj, Asurluların Fırat, Mısırlıların Nil nehrinde yıkanmaları dinsel arınma niteliklidir; beden ve ruhları kirden, günahlardan arınmalarını sağlayan bu akarsular kutsal kabul edilirdi.

Yentürk, bu bağlamda bir ayrıma dikkat çekmektedir: "Bugün kullandığımız anlamıyla *yıkanmak* eylemi ile Eski Roma'dan başlayarak Batı dünyasının banyo'su aslında çok farklı iki temizlenme anlayışına işaret eder. Bizim anladığımız haliyle yıkanma, akarsu altında veya su dökünerek, banyo ise bir küvet ya da teknede durgun su içerisinde gerçekleşir. İslam dininde beden temizliği için kullanılan su, içilebilecek ve yemek yapılabilecek derecede temiz olmalıdır. Oysa banyo teknesi içerisinde temizlenirken kullanılan suyun üç niteliği de (rengi, tadı ve kokusu) değiştiğinden bu su artık temiz kabul edilemez. Bu yüzden hamamlarda yıkanma havuzları, yıkanma tekneleri yer almaz" (Yentürk, 2010, s. 102).

Durgun su içerisinde temizlenme, İslamiyet kadar Musevi, Hint kültüründe de yoktur; insanların kendi kirli suyunda temizlenmek fikri, bu kültür- lere son derece yabancıdır. 7. yüzyılda Suriye'nin alınışından sonra, Emevîler burada karşılaştıkları antik devirlere ait binalardan ve banyolardan ilham alarak yeni bir anlayışla camiler, saraylar ve hamamlar inşa ettirmişlerdir. Kasrû'l- Amra hamamında da görüldüğü gibi bu ilk Müslüman hamamlarının, antik geleneği devam ettiren Bizans banyolarının hemen hemen tam bir benzeri olduğu bilinmekle birlikte; onlardan farklı olarak, İslami şartlara uygun şartlarda temizlenilebilmesi için, antik devir banyolarında görülen soğuk ve sıcak su havuzlarının kaldırıldığı, bunun yerine akan su ile yıkanma usulünün konulduğu dikkati çekmektedir (Önge, 1995, s. 9).

Genel kabule göre Hicaz gibi sıcak yerlerde yaşayan Araplar hamama ihtiyaç duymamışlar, hamamı Hz. Muhammed'in vefatından sonra sahabe döneminde tanımışlardır. İslam Dinî'nin Arabistan dışında ilk önce Roma ve Bizans medeniyetlerinin tesiri altında kalan Suriye'de yayılıp-yerleşmiş bulunması sebebiyle, Müslüman ülkelerde hamamlara ayrı bir önem verilmiştir. İslam dünyası Bizans medeniyeti ile karşılaştığı zaman, dinin emrettiği temizlik ile alakası bulunan hamamların önemi daha da artmış, VIII. Yüzyılda yaşayan Emevî halifeleri tarafından Suriye'de pek çok hamam inşa ettirilmiştir. İslâm dinî maddî ve manevî temizliğin üzerinde titizlikle durmuş ve imanın yarısı kabul etmiştir. İslam bazı ibadetler için bir tür maddî ve manevî temizlenme olan abdesti, cünüplük, hayız ve nifâsın kesilmesi gibi hallerde de büyük temizlik olan guslü, yani bütün bedeni yıkamayı gerekli kılmıştır. Gusül abdesti gerektiren bir durum olmasa da temizlenmek için sık sık yıkanmak öngörülmektedir. Nitekim Hz. Muhammed "Temizlenin, şüphesiz İslam temizdir" tavsiyesinde bulunmuştur. Beden temizliği evlerde veya hamamlarda yapılmaktadır (Maccit, 2005, s. 169). Kur'ân-ı Kerîm'de çevrenin ve ibadet yerinin temizliğinden söz edilir, Allah'ın temizlik konusunda titizlik gösterenleri sevdiği bildirilir (Bakara;125, Tevbe; 108, Hac; 26) Hz. Muhammed'de "Temizlik imanun yarısıdır" (Müslim, "Tahâret", 1), "Allah temizdir, temizliği sever" (Tirmizî, "Edeb", 41), "Namazın anahtarı temizliktir" (Ebû Dâvûd, "Salât", 73; Tirmizî, "Tahâret", 3) buyurmuş; değişik vesilelerle beden ve çevre temizliğini emir veya tavsiye etmiş, bu konuda davranışlarıyla bütün Müslümanlara örnek olmuştur. İslâm'ın bu ısrarlı takibi neticesinde temizlik Müslümanların hayatına dinî yönü de bulunan bir kültür ve gelenek olarak yerleşmiş, fıkıh kitaplarının ilk bölümünü temizlik konusu teşkil etmiştir. Burada ibadetlere hazırlık mahiyetinde ve onların ön şartı olan abdest, gusül, teyemmüm gibi hükmî temizliğin yanı sıra suların temizliği, dinen ve maddeten pis sayılan şeyler, temizlenme usulleri gibi konuların da ayrıntılarıyla ele alındığı görülmektedir.

Türklerde Hamam Mimarisi ve Kültürü

Anadolu'nun fethinden önce Türklerin yaşadıkları bölgelerde de hamam kültürüne sahip oldukları hatta göçebe Türklerin "çerge" adını verdikleri tekerlekli çadır hamamlarına sahip oldukları bilinmektedir. Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alaaddin Keykubat'ın sefere çıkarken yanında "Hamam-ı Seferi" adı verilen bir çadır hamamı taşıdığı söylenir (Turan, 2003, s. 130-370). Türkler hâkimiyet altına aldıkları şehirlerde halkın faydalanması için

ve ayrıca üst düzey yöneticilerin oturdukları saraylara eski dönemlerden itibaren hamamlar yapmışlardır. Yaşadıkları evlerin içinde de ayrı bir yıkanma yeri bulunuyordu. Daha önce de zikredildiği gibi, bu geleneğin devamı sayılabilecek uygulamalar Anadolu köylerinde, hamam karşılığı söylenen “munça” veya “munçak” sözleriyle ifade edilmektedir (Öntuğ, 2013, s. 423). Tatar Türkçesinde hamam kelimesinin karşılığı da yine “munça”dır. Yıkanmak ise Çağatay lehçesinde yaş veya çiy, Moğolca’da Suya dalmak anlamına gelen Cimu kelimesinden türeyen “çimek”, şeklinde kullanılmıştır (Büyük Larousse, 1991).

Dandanakan ve Malazgirt Zaferlerinden sonra akın akın Anadolu’ya yerleşen Türkler, XI. Yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu şehirlerinde bulunan diğer antik devir eserlerdeki hamamların bir kısmını, İslâmiyet’in temizlik şartlarına uygun, yıkanmayı sağlayacak şekilde tamir edilerek kullanılmaya başlanmıştır (Önge, 1995, s. 9). Öntuğ, bu durumun sunî sıcak su ile çalışan hamamlarda çok yaygın olmadığını, fakat tabii sıcak su ile çalışan kaplıcalar için bunun söz konusu olabileceğini düşünmek gerektiğini belirtmektedir (Öntuğ, 2013, s. 423). Ülken, bunun nedenlerini şu şekilde izah etmektedir: XII. yüzyılda yani Anadolu’nun Selçuklular tarafından fethe dilmesinden kısa bir süre zarfında Bizans şehirlerinde bulunan antik hamamların plânlarından çok farklı plânda hamamlar Türkler tarafından inşa edilmiştir. Diğer taraftan Türkler Anadolu’ya yerleşmeden çok önce diğer yaşadıkları memleketlere de hamamlar yaptıkları bilinmektedir (Akt. Öntuğ, 2013, s. 423). Önge, “Türkler’in Anadolu’ya yerleşmeye başlamasıyla antik şehirlerdeki diğer yapılar gibi hamamların da İslâmiyet’in temizlik şartlarına uygun bir yıkanmayı sağlayacak şekilde tamir veya tadil edilerek kullanıldığı düşünülebilir. Ancak genellikle tabii sıcak su ile çalışan kaplıcalar veya kapalı ılıcalar için söz konusu olabilecek böyle bir düşüncenin, ısıtılmış su ile çalışan hamamlar için pek geçerli olamayacağı anlaşılmaktadır. Çünkü Anadolu’daki antik devir hamamları ile Müslüman Türklerin inşa ettiği hamamlar arasında, hem kullanım tarzı hem de mimari gelenekler sonucu ortaya çıkmış bazı farklar mevcuttur ve bu farklar çarşı hamamı dediğimiz genel hamamlarda çok barizdir. Anadolu’ya gelmeden önce Türklerin buldukları ülkelerde inşa ettikleri ve tarihî kaynaklarda adı geçen saray, tekke, han veya çarşı hamamları gibi özel ya da genel hamamlar hakkında maalesef yeterli bilgimiz yoktur” demektedir (Önge, 1988).

Hamamların şehirler açısından önemi çok büyüktür. İslamiyet’in temizliğe dönük yaklaşımları ile birlikte, halk için yapılan hamamların aynı zamanda iyi birer iktisadi işletme özelliği taşıması dolayısıyla, vakfiyelerin

yaşatılması için külliye denilen yapılar içinde mutlaka bir hamam inşa edilmiştir. Bu vakıflar hem hamamları yaşatmış, hem de hamamların geliri vakıfları sürdürülebilir kılmıştır.

Türk hamamı kavramı da bu minval üzere gelişmiştir. Anadolu'ya gelen Türklerin kendileri ile getirdikleri ve İslam ile bütünleşen hamam geleneği Roma ve Bizans geleneğinden kısmen etkilenmiş, Türk hamamı olarak adlandırılan yeni mimari ve tarz doğmuştur.

XII. ve XIII. yüzyıllarda Anadolu'da Türkler tarafından yapılmış hamamlar kendine özgü yapısal ve mimarî özelliklere sahiptir. Bu devir hamamları kullanılan suya göre, tabii sıcak su ile çalışan kaplıca hamamlar ve sun'î sıcak su veya ısıtılmış su ile çalışan hamamlar şeklinde ikiye ayrılmaktadır.

Türk hamamları, yıkanma ile ilgili soyunma, aralık, soğukluk ve sıcaklık denilen dört kısım ile zemin kat planı içine dâhil edilen sıcak su deposu ve külhan olarak iki tesisat kısmı ile kendisinden önceki hamam yapılarından farklılık göstermektedir (Önge, www.acikerisim.fsm.edu.tr).

Yine Türk hamamlarında erkek ve kadın ayrımı çok büyük önem taşımaktadır. Halk Hamamı veya Çarşı Hamamı ya da Genel Hamam olarak isimlendirebileceğimiz, diğer bir guruba dahil olan hamamlar ise, köy, kasaba veya şehir halkının faydalanması için tekli veya çifte olarak yapılmış, müstakil binalardır. Hamamlara kadınların gitmesine mani bir hal yoktur. Ancak, inşa tarzı bakımından farklılıklar ve mahremiyete ilişkin düzenlemeler söz konusudur. Bu bakımdan, hamamlar çifte hamam veya tek hamam şeklinde inşa edilmişlerdir. Erkek ve kadın hamamının ayrı olmadığı "tek hamam"larda veya "kuşluk hamamı"nda erkekler gece ile sabahın erken saatlerinde, kadınlar da gündüz yıkanılırdı. Çifte hamamlarda ise, erkeklerin ve kadınların aynı saatlerde yıkanabilme imkânı vardır. Kadın ve erkekler için ayrı bölümlerden oluşan "çifte hamam"lar ile Mahallelerde sadece kadınlar için olan hamama "avret" ve çarşıda erkekler için yapılanlara "rical hamamı" denilmekteydi. Çifte hamamlarda, genellikle erkekler kısmı, kadınlarınkinden daha büyük ölçüde tutulmuş ve bunların cümle kapıları bir meydana veya ana yola açılırken, kadınlar kısmının cümle kapıları, mahremiyet düşüncesiyle talî bir yola açılmıştır.

Bazı örneklerde, erkekler ve kadınlar kısımlarının hemen hemen aynı ölçüdeki plan şemalarına göre inşa edildikleri görülür (Konya Sahip Ata, Konya Meram Hasbeyoğlu, Manisa Havsa Sultan Hamamları gibi).

Anadolu'da bilinen en eski çifte hamamlar Kayseri Küllük ve Sultan Hamamlarıdır. Selçuklu döneminin çifte hamamlarında plân tertibi, genel-

likle aradaki müşterek duvar boyunca ve her iki kısımda ardarda sıralanan soyunma, aralık soğukluk ve sıcak su deposu sıcaklık mahalleriyle bunların nihayetinde müştereken yer alan sıcak ve külhandan ibarettir. Bu şema sonraları XV. ve XVI. yüzyıllarda da tekrarlanmış olmakla beraber, bazı farklı tertiplerin de denendiği görülmektedir. Bilhassa XVI. yüzyılda İstanbul'da Mimar Sinan tarafından tatbik edilmiş olan bu değişik tertiplerden biri, sıcaklıkların müşterek bir duvardan itibaren her iki kısımdaki mahallerin aynı doğrultuda fakat birbirine zıt istikametlerde sıralanmasıdır. Bu tertipte sıcak su deposu ve külhan bir yana alınmıştır. Ayasofya Haseki, Fındıklı Molla Çelebi, Aksaray, Kızlarağası Hamamlarında bu tertip görülür. Az rastlanan diğer bir tertip şekli de, sıcak su deposu ile külhanın köşesini teşkil ettiği bir dik açının kenarları boyunca, her iki kısımdaki mahallerin sıralanmasıdır (Muhtemelen XIV. Yüzyılda çifte hamam haline getirilen Konya Türbe Hamamında Edirne'de XV. Yüzyıla ait Gazi Mihal Bey Hamamı'nda Bozöyük'te XVI. yüzyıla ait Kasım Paşa Hamamı'nda olduğu gibi) (Önge,1988).

Önge, Türklerin yaşadığı coğrafyalardaki ve İslam toplumlarındaki bazı hamamlara ilişkin bilgi aktarırken şu örnekleri vermektedir: "İran'da, Kirma'nın güneyinde Nigar'da bulunan Büyük Selçuklular'dan kalma hamam, kısmen Suriye'deki Memlûk hamamlarını hatırlatan fakat bilhassa sıcaklığının mimari kompozisyonu ile Anadolu Türk hamamlarına yakın benzerlik gösteren bir plâna sahiptir. Suriye'de XII-XIII. yüzyıllarda inşa edilmiş Buzûriye, El Afif, Sitti Hadra, Eş-Şaîfî Hamamları gibi büyük halk hamamları da, genellikle dört eyvanlı soyunma mahalleri, merkezî mekânlar etrafında radyal bir tertiple nişleri ve halvetleri ihtiva eden geniş ılıklıkları, Roma Hamamlarını hatırlatan sıcaklıkları ve çift kazanlı sıcak su depoları ile, Anadolu Türk Hamamlarından ayrı özellikler gösterirler. XII-XIII. yüzyılların hamam mimarisinde antik geleneklerin ısrarla yaşatıldığı Şam'daki bu örneklerle mukabil, Suriye'ye çok yakın olan Güney-doğu Anadolu'daki Mardin'de yine aynı yüzyıllarda yapılmış Sitti Radviyye ve Yeni Kapı Hamamları gibi Artuklu eserlerinde, kubbeli bir merkezî mekâna göre aksiyal eyvanlı ve köşe halvetli, haçvarî sıcaklık şemasının tatbik edilmiş bulunması dikkat çekicidir" (Önge, 1988).

Yine Önge'nin tespitlerine göre, Anadolu'nun antik devir kaplıcalarının bugün pek azı ayakta. Bunlardan yıkılanlarının yerlerine, kısmen eski temellerinden istifade edilerek Selçuklular zamanında yeni kaplıcalar yapılmıştır. Yoncalı, İlgin kaplıcaları bunlara örnek gösterilebilir. Antik devir kaplıcalarının, kısmen muhafaza ve tamir, kısmen de yeniden inşa edilmek suretiyle değerlendirilmelerine daha sonraki yüzyıllar boyunca da devam

edilmiştir (Bursa Eski Kaplıca, Ankara Sey Köyü Kaplıcası gibi) (Önge, 1988).

Anadolu'daki Türk hamam mimarisi içinde soyunmalık, ılıkılık, sıcaklık, külhan bölümlerinden oluşan bir tarz gelişmiş; bu planlar Selçuklu Devleti sonrası oluşan Beylikler döneminde de, Osmanlılar zamanında da muhafaza edilmiştir.

Diğer yandan özellikle Osmanlılar döneminde Anadolu'daki hamamların şu şekilde tasnifi mümkündür: Halkın gittiği Şehir Hamamları, Umumi Hamamlar, Çarşı veya Halk Hamamları olarak nüfusun yoğunluğu ve ihtiyaca göre yapılan tekli veya çifte hamamlar, ikinci olarak Saray ve konaklara inşa edilen hamamlar ve üçüncü türde de kaplıca veya ılıca denilen yapılar (Meriç, 1990, s. 112). Konak ve saray gibi yapıların dışında daha küçük evlerde basit ancak oldukça işlevsel bir görev üstlenen gusülhane denilen yapılar da mevcuttur (Tuluk, 2010, s. 61).

Erkek ve kadınların kullanabileceği şekilde tasarlanan umumi hamamların Osmanlı toplum hayatında çok önemli bir yeri vardır. Hamamlar, temizliğin yanında doğum, evlilik, sünnet gibi birçok sosyal olaya da mekân teşkil ederek kültürün önemli bir parçası olmuştur.

Bu mekânlarda yaşananlar, toplumsal hafızada tazeliğini korumuştur. Bu hayat tecrübeleri, zamanla çeşitli âdet ve inançlarla birlikte toplumda hamamla ilgili bir kültür birikiminin doğmasını sağlamıştır. Bu tecrübeler, bugün bile halk arasında "hamam kültürü" olarak adlandırılmaktadır. Hem bir toplumsal ihtiyaca cevap veren hem de toplumsal ilişkilerin gelişmesinde çok önemli roller üstlenen hamam kültürü, Anadolu'nun birçok yerinde hâlâ canlı bir şekilde yaşatılmaktadır.

Hamam ile ilgili pek çok atasözü ve terim kültürümüzde yaşamaktadır. Pek çok olayı betimlemek için bunlardan hala istifade edilmektedir. Sözcüme çok sıcak bir yeri ifade için "hamam gibi", bazı işlerde ister istemez masraf etmek gerektiğini anlatmak için "hamama giren terler", bir konu ile ilgili hiçbir gelişme değişme olmadığını anlatmak için "eski hamam eski tas", yıkanma ihtiyacını özellikle cünüplükla ilgili olarak ifade etmek için "hamamcı olmak", bir olayla ilgili göstermelik bir tedbir veya cezalandırma işlemi için "hamamın namusunu kurtarmak", zenginleşmeyi ifade için "han hamam sahibi (olmak)", fakirlerin evliliğine itiraz için "iki çıplak bir hama ma yakışır", kadınların zenginliği dolayısıyla evlilik için tercih edilmesini tenkit için "karı malı hamam tokmağıdır", sonradan görmeliği beyan için "külhancının beyliği hamamcılık demişler", görkemli ve büyük bir iş yapmayı ifade için "yedi kubbeli hamam kurmak", herhangi bir yerden tama-

men ayrılmak için “tası tarağı toplamak”, bir konuda mesleki adaba ve ah-laka, duyarlılığa dikkat çekmek için “berberin solumazı tellağın terlemezi kahvecinin söylemezi”, yine cimrilik ve adaba uygun davranmakla ilgili “hamam suyu ile misafir ağırılanmaz”, bir kişinin asaletini ifade için “ha-mamda kurnası düğünde sediri belli”, hamamın akustiğine de telmihen yüksek çıkan sesi ifade için “hamam kubbesi gibi er sesi aksettirir”, sonra-dan görmeliği ifade için “düğüne gider zurna beğenmez, hamama gider kurna beğenmez” gibi birçok atasözleri ve deyimlerimiz bulunmaktadır.

Ayrıca, Divan şiirinde, Osmanlı toplum hayatında önemli bir rolü olan hamamla ilgili birçok kelime ve tabiri bulmak mümkündür. Divan şairleri için hamamlar, özellikle kış mevsimlerinde, bir araya gelip eğlenerek sohbet meclisi kurdukları başlıca mekânlar arasında karşımıza çıkar. İçinde yaşa-dıkları toplumun birer ferdi olan divan şairleri için sosyal hayatın önemli bir parçası durumundaki hamam ve hamam sefaları, zaman zaman şiir için vazgeçilmez bir malzeme teşkil etmiştir. Eski hayatın zevkleri arasında mü-him bir yer tutan hamam, hemen her şairin Divanında -en ağır başlı Osman-lı toplum hayatının vazgeçilmez bir toplumsal eğlence ve temizlenme mekânı olarak karşımıza çıkan hamamlar ve bunların temelinde oluşan kültürel birikim, kendileri de buraların müdavimleri arasında olan ve bura-larda eğlence ve şiir sohbetleri yapan divan şairleri için vazgeçilemeyecek ilham kaynaklarından biri olmuştur. Sadece sohbet edip eğlenmenin yanun-da pek çok spekülasyonlara ve renkli dedikodulara da sahne olan bu ilginç mekânın macerası, her yanıyla şairler kadar, okurların da ilgisini çekmiştir. Doğal olarak, yalnızca erkeklerin macerasının yer aldığı erkek hamamların-da yapılan eğlencelerin kimi zamanlarda aşırılığa kaçması, günlerce süren dedikoduları, hatta bu dedikoduların sonucu olarak hamamların bir emirle bir gecede yıktırılması, ilgi çekici önemli olaylardandır (Kaplan, 2010).

Divan şairleri, mensup oldukları edebiyatın kurallarına da bağlı kalarak hamamlarda yaşayıp gördüklerini ve buralarda kullanılan birçok eşyayı, çeşitli tasvirler içinde onlara birtakım anlamlar yükleyerek değişik şekiller-de şiirlerinde başarıyla kullanmışlardır. Bu kullanım, tamamen hamamı konu alan müstakil şiirler şeklinde olabildiği gibi beyitler şeklinde de kar-şımıza çıkmaktadır. Divan edebiyatında, çeşitli nazım şekilleri içerisinde hamam ve hamam eğlencelerinin konu alındığı şiir türüne ise hammamiye, bu şiirlerin toplandığı eserlere ise ‘hammâmnâme’ denir. Daha çok mesne-vilerde bir bölüm veya pasaj halinde bulunan eski hayatın zevkleri arasında önemli bir yeri olan hamam sefalarının anlatıldığı hamam-nâmeler de ya-zılmıştır. Türk edebiyatında bu türde ilk hamam-nâmeye 16. yüzyıl şairle-

rinden Deli Birâder namıyla meşhur olan Gazâlî'nin eseridir. Şair, Kaplıca-nâme adıyla 25 beyitlik bir şiir yazmıştır (Kaplan, 2010). Minyatürlerde de hamam ve hamam yaşamını konu alan tasvirlerle sıkça yer verilmiştir.

Evliya Çelebi, Seyahatnâme'de esnaf grupları arasında 'hamamcılar esnafı' başlığı ile hamam çalışanlarından bahseder: "Zengin ve iyi kimseler diye nitelendirdiği hamamcıların pîrlerinin Osman oğlu Muhsin, tellâkların pîrlerinin Ubeyd-i Mısrî ve nâırların pîrlerinin ise Kasım oğlu Mansûr olduğunu kaydeder" (Akt. Türkan, 2009: 163). Türk hamamı, bir hamam macerasının konu edildiği "Çifte Hamamlar Oyunu" ile Karagöz'ün, "Hamam" adını taşıyan oyunla Orta Oyunu'nun repertuarı olmak üzere geleneksel Türk tiyatrosunun da öğeleri arasında yer alır. Türk halk edebiyatı ve folklorunda da hamam çeşitli işlev ve özellikleri ile manilerden türkülere, halk hikâyeleri, menkıbe, efsane ve masallara kadar sayısız türde kendine yer bulur. "Türk hamamı" ve hamam kültürünün karşımıza çıktığı bir diğer önemli yer de masallardır. Hamam, burada da farklı işlevler üstlenerek karşımıza çıkar. Bu işlevlerden, masallarda tekrarlanma sıklığı açısından Türkan'ın (2009, 163) tespitleri şöyledir:

- Hamamda yıkanma
- Hamamda çalışma
- Hamam yaptırıp haber alma
- Hamama toplayıp işaret arama
- Hamam vasıtasıyla tuzağa düşürme
- Hamamda doğum
- Gizlenmek için hamama dönüşme
- Hamamda yıkanarak şekil değiştirme
- Hamamda tedavi
- Hamamda kız beğenme
- Gelin hamamı
- Hamamda kız beğenme

Osmanlı toplumunda hamamlar, kadınların sosyal hayatı bakımından çok daha fazla önem taşımaktadır. Özellikle kadınların toplandığı, sohbetlerin ve eğlencelerin yaşandığı, güzelleştikleri, erkek annelerinin oğullarına kız beğendiği güncel olaylardan haberdar oldukları mekânlar olan hamamlar, gelenekleri ile de farklı bir önem taşımaktadır. Hamamlar, Osmanlı döneminde ev dışı yaşamı kısıtlı olan kadının dışarı çıkması ve eğlenmesi için en mühim mekânlar haline gelmiştir. Hamam sefası sözü de buradan doğmuştur; hanımlar genellikle yirmi kişilik gruplar halinde haftada en az bir defa

toplanıp hamama gider; sabah saatlerinde gidilen hamamdan akşam saatlerinde dönerlerdi. Hamamlara gidiş amacı öncelikli olarak dinen temizlenmek olup, bunun yanında güzelleşmek, sohbet etmek için de gidilen yerlerdi. Burada kadınlar vücutlarına bakım yapar, keselenip ovalanır, saç ve ayak bakımı yaparlardı. Kimi saçlarına kına yakar, uzun uzun tarar ve örerdi. Bu uygulamalar için bütün bir gün hamamda geçirilirdi. Kadınlar, uzun zaman kaldıkları hamama giderken, birbirinden farklı hamam bohçaları hazırlamaktaydılar. Bohçanın içinde futalar, Bursa işi peştamal, lif, kese, havlular, yemeni, sabun, kına, hamam tası, çevre, güzellikleri için kullanacakları rastık, tarak, ayna gibi hamam malzemeleri ve ayrı bir bohçada temiz çamaşırlar bulunmaktaydı. Nalınlar, hamamda bırakılıp, ana kadına teslim edilmekte, bohçalar ise halayığa verilerek hamama önceden gönderilmekteydi. Hazırlanan bohçalar hamama gelenlerin sosyal statülerini sergilediği için bunlara önem verilmekteydi. *Bohçalar*; sim ve farklı motiflerden özenle işlenmiş olup, kadife, atlas ve ipek kumaşlardan yapılmış kare şeklindeki örtülerdi. *Futalar*; kadın ve erkeklerin mahrem yerlerini örttükleri ve kurulandıkları, ipekli ve pamuklu dokumadan yapılmış örtülerdi. *Çevreler*; dört kenarı işlenmiş, yıkanma bittikten sonra saçın ıslaklığı alınıp başa sarılan ince pamuklu dokumadan yapılmış tülbentlerdir. *Nalınlar*; sahiplerinin ekonomik durumunu yansıttığı, kimi gümüş kaplama, kimi sedef ve fildişi kakmalı, Osmanlı döneminde her kesimden hanımın sahip olduğu bir çeşit ayakkabıdır. Sabunlar da çok önemlidir. Çünkü sabunlara ahşap damgalar ile yapılan firmanın ismi yazılmaktaydı. Hamam daveti verenler özel kokulu sabunlar yaptırarak, davetlileri sabunla davet ederlerdi. İşlemeli, pamuklu dokuma uçları renkli ipek, iplik ve simle işlenmiş *havlular* hem gelin hamam bohçalarının hem de varlıklı hanımların bohçalarının olmazsı olmazlarındandı. Hamam bohçasının olmazsı olmazlarından biri de kimi gümüş kimi bakır kalaylı fakat üzerinde farklı motiflerin bulunduğu kurnadan su dökünmeye yarayan hamam tasıdır. Diğer malzemeler gibi *hamam tası* da sahibinin zevkini, varlığını, sosyal durumunu simgelediğinden gümüş ve özel yapılmış olanlarını özel günlerde Özel kişiler kullanılmaktaydı. Hamamların simgesi olan tellaklar da, Osmanlı döneminde törenle kalfalık görevine getirilmekteydi. Önce ustalarından onay almaları gerekmekteydi. Bu törende siyah bir peştamal giyip önce hamamcı ağasını yıkayıp, sonra hamama gelen özel müşteriye yıkayarak çalışmaya başlamaktaydılar (Bözök, www.sbe.balikesir.edu.tr).

Weber'de yine hamamın kadınlar için sosyalleştirici bir mekân olarak rolüne dikkat çekerken şunları aktarır: İstanbul'daki büyük hamamlar kadın-

lar için sosyal bir yerdi. Her türlü yenilik, yemek reçeteleri moda ve dedikoduyla burada yapılıyordu. Bazen kavga çıktığı havada takunyalar ve hamam tasları uçuyordu. Hamam tasları da sahibinin zengin veya fakir olduğunu gösteriyordu. Zenginlerin altın su tası içinde hareket eden bir balık bulunuyordu. Fakirler ise ucuz metalden yapılmış taslar kullanıyorlardı. Peştamallarda aynı duvarda zenginler ipekten, fakirler ise pamuktan yapılmış peştamallara sarınıyordu. İstanbul'da 1718 senesinde ziyarete gelen Lady Montague bir gelin hamamını Paris'e yazdığı mektuplarda bunu överek anlatıyordu. Haremdeki hanımların cilt güzelliği ile tanındığını herhalde sık gittikleri hamamdan ötürü olduğuna inanıyordu. Aynı zamanda Paris'te kadınlar ve erkekler yıkanma yerine pudralanıyorlardı. Topkapı sarayını gösteren resimlerde Sultan en sevdiği kadınlar tarafından yıkanıyor. Birçok cariyeleri hizmetçileri ellerinde havlular, meyveler, parfümlerle bekliyorlar. Haremdeki kadınlar birlik olup bir sultanı hamamda boğuyorlar ve bunun bir kaza olduğunu söylüyorlar. Bunun üzerine Padişahlar Topkapı sarayında demir kapılı bir hamam bölümü yaptırıyorlar. Kendileri başını yıkamak için bu bölüme girip yalnız kafasını sabunluyordu. 1874 senesinde Padişah Abdülaziz Çırağan sarayını yaptırmıştı. Barok ve Rokoko sitili olan bu sarayın birde muazzam bir hamamı vardı. Bu hamamda yabancı devlet adamları yıkanmış ve çok memnun kalmışlardı (Weber, 2012).

Hamamlar içe dönük yaşayan Osmanlı toplumunun her kesiminin aslında bir nevi sosyalleştiği alanlardır; yıkanma, temizlenme, tedavi amaçlı kullanımlarının yanı sıra aynı zamanda kız beğenme, nişan, asker uğurlama, bayram karşılama (arefe günü), gelin, güvey hamamı gibi etkinliklerin yapıldığı eğlence mekânları olmuştur. Türk hamamı, dört yanı çevrilmiş işlemeli duvarlar ve kubbeli yapısıyla sadece temizlenmek için yıkanılan bir yer değil, aynı zamanda toplumsal hayatın vazgeçilmez bir parçası olup, tellaği, natırı, külhanbeyi ile yaşayan ve kuşaklar boyu aktarılan bir kültürün simgesidir. Yine, "Gelin hamamı", "loğusa hamamı", "nişan hamamı", "asker hamamı", "sünnet hamamı", "arefe hamamı" gibi ifadeler hep bu kadim geleneğin ürünleridir. Kadınlara göre daha sınırlı olmak kaydıyla, erkeklerin de toplu hamam sefaları olduğu, özellikle yangın söndürme görevli tulumbacıların yangından sonra hamam kapattıkları da bilinmektedir (Eyice, 1997, s. 420-430).

Hamamların sosyal tabakalaşmaya göre dönük yönünü de Evliya Çelebi'de görmekteyiz. Evliya Çelebi, İstanbul hamamları ile ilgili bilgi verirken hangi hamamın hangi toplumsal ve mesleki kategoriye tahsis edildiğini anlatır: Buna göre, Ayasofya Hamamı, meşayih-i kirama (büyük zatlar, veli-

ler), Bostancı Hamamı bostancılara, Cumapazarı Hamamı pazarcılara, Çinili Hamam nakkaşlara, Yeni Odalarbaşı Hamamı yeniçerilere, Cerrahpaşa Hamamı cerrahlara, Aksaray Hamamı saraylılara, Sultan Beyazıt Hamamı velilere, Sultan Süleyman Hamamı şairlere, Haydarpaşa Hamamı dervişlere, Balat Hamamı hanendelere (şarkıcı), Kadırga Limanı Hamamı gemicilere, Küçük Ayasofya Hamamı imamlara yoğun olarak hizmet vermiştir (Yaman, 2010, s. 6-7).

Hamamların toplumsal hayat içindeki çalışma düzeni esnaf loncası ve muhtesipler (zabıta) tarafından denetlenmiştir. Buralarda ahlaka aykırı davranışlar tespit edildiğinde veya kurallara uymayan hususlar meydana geldiğinde devreye girmişlerdir. Örneğin, hamam duvarlarına resim asmak, ahlak dışı masaj yaptırmak veya fuhuş yasak idi. Yine belirlenen ücretler dışında müşterilerden ücret talep edilemezdi. Keza hamamlarda hırsızlık, soygun gibi hadiseler meydana geldiğinde müşterinin zararının tazmini hususu önem taşırdı.

16. yüzyılda, hamamların işleyişi üzerine en doyurucu bilgiler bu yüzyılın ilk yarısında sarayda görevlendirilmiş Bassano da Zara tarafından verilmektedir. Zara, bu dönemin hamam hayatını aynen şu şekilde tasvir etmektedir: Hamama giren önce hamamın bakıcısıyla konuşur, sonra da yüksekçe bir yere oturan giriş parasını alan görevliye uğrar. Bundan sonra soyunur. Ancak soyunurken her yerini göstermemeye, peştamalsız ortaya çıkmamaya dikkat etmelidir, yoksa müşteri hamamdan dışarı atılır. Soyunduktan sonra müşteri üzerinden çıkardıklarını katlayıp koyar. Üzerine de sarığını, başlığını bırakır. Bunlara bakmak için birini peylemek gerekmektedir. Gömleğini çıkartmadan önce hamamdan müşteriye büyük bir peştamal verilir, müşteri bununla örtünür. Bundan sonra hamamın birinci kesimine girilir.

“Buradan hamamın büyüklüğüne göre 15 kadar görevli vardır. Bunlar; traş eden, masaj yapan, yıkayan görevlilerdir. Bundan sonra çeşitli odalara gelinir, her biri bir öncekinden daha sıcaktır, bunların her yeri güzel mermerle döşenmiştir. Bunların her birinde iki su borusu vardır, birinden sıcak diğerrinden soğuk su mermer kurnalara akar. Taşan sular yerdeki deliklerden gider. Buradan hamamın ana kesimine gelinir, çok geniş olan bu kesimin yerleri, üzerinde düşmeden durmanın zor olacağı kadar cilalı mermerle kaplıdır. Burası da öteki odalar gibi kubbelidir, burada camdan ufak pencereler vardır, sıkıca kurşunla çerçevelemiştir. Orta kubbe çok yüksektir. Kışın hamamlar gece yarısı ısıtılır (yazın herkes soğuk su dökünür) böylece çok odun yakılmamaktadır. Odun olarak insanın beli kalınlığında çam kütükleri ve az sayıda meşe kullanılır. Odanın ortasında mermerden dört köşe bir taş vardır. Bu damarlı bir somaki taşı olup dört parmak kalınlığında, bir insan boyu uzun-

luğunda ve yerden bir karış yüksekliktedir. Dört mermer top üzerine oturtulmuştur. İçeri girenler bunun üzerine boylu boyunca yatarlar. Bir masajcı müşterinin kollarını gererek çeker. Sonra tersine döndürerek gene müşterinin kollarını bir 'Herkül' gücüyle çeker. Buradan kalkınca müşteri istediği bir bölüme geçer. Odaların sıcaklığı değişik olduğundan herkes kendisine uygun sıcaklığı seçebilir. Merkezdeki yerin çevresinde süslü güzel hücreler vardır. Bunların her birinde bir kurna ve buna akan biri sıcak öteki soğuk bir musluk bulunmaktadır. Müşteri istediği kadar su kullanabilir, iki musluğun ayarını sıcak ettikten sonra açık bırakır. Bundan sonra kurnanın bitişiğindeki yere uzanır, buradaki görevli ona tasla su döker, bir başkası da yıkar. Eğer yeterince görevli yoksa bir görevli hem su döker hem yıkar. Parası olmayanlar kendileri yıkanır. Genellikle görevliler bahşiş koparmak için paralı kimselerin hizmetine koşarlar. Koyu, kalınca bezden yapılmış bir kese ile keselerler, eğer müşteri sabun getirmemişse hamam sabun vermez. Tıraş olmak ya da kıllarını aldurmak isteyenler için hamamın özel görevlisi vardır. Kıl almak için özel bir macun vardır. Türkler bedeninin belli yerlerinde kıl kalmasını istemezler. Kadınlar bu konuda daha titizdirler. Bu iş de bittikten sonra daha önce giyilen peştamal çıkarılıp futa denilen bir başka peştamal giyilir. Bir görevli müşterinin arkasından bir leğenle onun ayaklarını yıkar. Bundan sonra müşteri eşyalarını bıraktığı ilk odaya gider. Nemli olduğu için burada ateş yakınında eşyaları kurutulmaktadır. Orada otururken gene görevliler müşterinin ayaklarını yıkar. Bunu yapana müşteri teşekkür anlamında sağ elini başına ve sonra ağzına götürür. Bundan sonra hizmet edenlere bahşiş verilir. Belli bir ücret yoktur, kimi bir, iki, üç akça verir, fakat çoğunlukla dört akça verilir" (Korkmaz, 2010).

Günümüzde de kuşkusuz ki hamamların işleyişi benzerlik göstermektedir. Ancak, şimdi hamamları çok daha sıhhi ve kompleks yapılara dönüştüğü, müşterilerine sağlık ve temizlik temelli pek çok hizmeti sunduğu açıktır. Özellikle kaplıca ve spa türü hamamların lüks otel kompleksleri içinde turistler ağırlıklı olmak üzere hizmet verdiklerini hatırdan çıkarmamak lazım.

Alman Generali Helmuth von Moltke'in,1835 yılında Osmanlı toprakları içinde yaşadığı bir hamam macerası çok ilginçtir:

"İki gün boyunca at üstünde yolumuza devam ettikten sonra Şumnu'da kervansaraya geldik. Attan inince bacaklarımı hissetmeyecek kadar yorgundum. Soğuk ve açlıkta üstüne gelince perişan bir halde Türklere görünmüş olacağız ki bize hamama gitmemizi tavsiye ettiler. Ben hamam diye bir yer duymamıştım. Merak edip bir bakalım dedik. Önce soğuk bir yere girdik. Ortada fıskiye bir havuz vardı. Etrafta üstleri incecik örtülü nargile içip keyif yapan adamlar gördük. Sırtımdan buz gibi aktı. Zaten üşüyorduk, böyle soğuk bir yerde soyunmaya hiç niyetim yoktu. Nerede yıkanacaktık, ortalıkta küvette yoktu. Bizi içeriye aldılar. Burası tavanı alçak ve içerisi sıcaktı. Soyunup peş-

tamallara sarıldık. Başımıza da bir havlu bağladılar. Üçüncü sıcak ve kubbeli bir yere götürüldük. Yerler çok sıcaktı, ayaklarımıza takunyalar giydik. Orta yerdeki göbek taşına yattık. Bir tellâk gelip bize masaj yapmaya başladı. Üstümüze çıkıp her tarafımızı çekıştirdiler, kıkırdattılar. Her seferinde gülüyorduk bu duruma. At sırtında hissettiğim ağrıları birden kaybolmuştu. Tellâk ellerine vurup bittiğini anlattı ve bizi daha küçük ve daha sıcak bir köşeye götürdü. Şimdide Türkiye’de atlara uygulanan tımar fırçası gibi bir kese ile yukarıdan aşağıya kadar keselendik. Diyebiliriz ki kese yapılmamış insanlar hiç doğru dürüst yıkanmış sayılmaz. Daha sonra bir hamam taşı içinde mis kokulu köpüklü sabun suyu ile sabunlandık ve ılık sularla arındık. Tellâklar ateş üzerinde ısıtılmış kuru havlularla gelip bizi girişteki gibi sardılar. Birbirimize bakıp gülüyorduk. Girişte gördüğümüz adamların yanında yer aldık. Çok keyifliydik. Cildimiz temiz ve yumuşaktı. Hamama gittiğimize çok memnun kaldık. Ertesi sabah sanki hiç yorulmamış ve dünyaya yeni gelmiş gibi kendimizi iyi hissettik ve yolumuza devam ettik” (Weber, 2012).

Hamamların sosyalleşme mekânları olmalarının yanı sıra zaman zaman bazı sosyal sorunların kaynağı olarak görüldüğü de olmuştur. Hamam külhanlarında yatıp kalkan, kimsesiz genellikle de aileleri, anne babaları olmayan, kendilerine özgü konuşma, yürüyüş ve davranışları dolayısıyla külhanbeyi olarak adlandırılan kesimin günlük hayat içerisinde halkı canından bezdirecek kadar çok problemler üretmeleri, soygun ve hırsızlıklarda elebaşısı haline gelmeleri, esnafı tedirgin edici eylemlerinin çoğalmasa gibi nedenlerle hamamlar ve külhanbeylerinin sıklıkla devam etmelerinden dolayı kahvehaneler ve eğlence mekânları gittikçe toplumun gözünden düşmeye başlamıştır. Yine Patrona Halil İsyanı da hamamlara yaklaşımlarda etkili olmuştur.

Patrona Halil İsyanı (28 Eylül 1730), elebaşısının isim ve mesleği sebebiyle bir halk hareketi gibi algılanır. Patrona Halil’in Bayezid Camii Hamamı’nda tellâklık yapması sebebiyle ayak takımından birisi olduğu zannedilse de aslında o, bir yeniçeridir ve 17. Ağa Bölüğü’ne mensuptur. Diğer pek çok yeniçeri gibi ikinci bir iş yapmaktadır. Başka bir görüşe göre, kendisi kaptan-ı deryanın yardımcılarından 'Patrona'nın gemisinde levend olarak görev yaptığından bu lâkabı almıştır. İsyân hareketi, devlet adamlarının sayfiyelerde bulunduğu ve İstanbul'un nispeten sakin olduğu eylül sonlarında gerçekleşir. Bu sırada padişah ve önemli devlet erkânı İran üzerine yapılacak sefer-i hümayûn için Üsküdar'a dikilen sancak-ı şerifin yanında, ordugâhta bulunmaktadır. İstanbul kaymakamı gereken tedbirleri ânında ve cesaretle alamadığı için isyan gittikçe büyür. Hapishanelerdeki mahkûmlar salıverilir. İsyânı duyan padişah Topkapı Sarayı'na gelir. Asile-

re karşı sancak-ı şerifin çıkarılması da bir netice vermez. Bu esnada asilerden, otuz yedi kişinin kendilerine verilmesi talebi gelir. Her ne kadar başlarda isyan padişaha değil de sadrazama karşıymış gibi gösterildiyse de, aslında durum öyle değildir. Damat İbrahim Paşa ve damatları Kaptan-ı Derya Mustafa Paşa ile Sadaret Kethüdası (içişleri bakanı) Mehmed Paşa'nın idam edilerek asilere teslimi de isyanı sona erdirmez ve Sultan 3. Ahmed, 34 yaşındaki yeğeni Mahmut lehine saltanattan feragat eder. İsyanın elebaşları önemli görevlere getirilir, Lâle Devri'nde inşa edilen yüzlerce saray ve konak yıkılır, önemli devlet adamlarının ikametgâhları yağmalanır. Patrona Halil, Yanaki adındaki bir Rum kasabı, Boğdan (Moldovya) Prensi yaparak Romanya'ya gönderir, kendisi de Divan-ı Hümayun toplantılarına zorla katılarak o güne kadar görülmemiş serkeşlikler sergiler. Yeni padişah onları tepelemeye muvaffak olana kadar, asiler kırk altı gün boyunca devlet çarkını istedikleri gibi çalıştırır. Patrona Halil İsyanı; asker kökenli bazı kimsele- rin ayak takımını da kışkırtarak başlattığı, ulemadan bazılarının ve Damad İbrahim Paşa'ya düşman bir kısım devlet adamlarının yardımlarıyla büyüyen, kabiliyetsiz idarecilerin zamanında önlem alamadığı için çığırından çıkan bir harekettir. On iki yıl devam eden ve bütün olumsuzluklarına rağmen bir îmar ve restorasyon dönemi olarak da kabul edilebilecek "Lâle Devri" bu isyanla sona erer.

Ancak, bir dönemi sona erdiren bu isyan diğer yandan toplum nezdinde hamamların daha sıkı kontrol altına alınmasına ve fesat yuvaları nazarı ile bakılmasına da yol açar.

Sonuç

Bütün buraya kadar aktardıklarımızdan da görüleceği üzere, temizlik ve arınma kültürü tüm inanç sistemleri bakımından çok büyük bir önem taşımaktadır. Bunun için de su ile ilgili mekânlar oluşturulmuş, bu mekânlar tarih boyunca milletlerin kendi gelenek, görenek ve kültürleri ile yoğrularak değişik formlarda günümüze intikal etmiştir.

Anadolu'da su mekânları hem mimari bakımdan, hem de rol ve fonksiyon bakımından Türk ve İslam kültürü ile yeniden şekillenmiştir. Roma, Bizans dönemlerinden kalan yapılar ve alışkanlıklar Türklerin ve özellikle de İslam anlayışının gereği olarak yeniden formatlanmış; pek çok yerde de özgün hamamlar oluşturularak insanların hizmetine sunulmuştur. Kuşkusuz ki, ilk amacı arınma ve temizlik olan hamamlar; bu yönleri dışında da toplum hayatında önemli görevler üstlenmişlerdir. Kadınların dar sosyal hayatlarında dışarı açıldıkları, çevreleri ile irtibat kurdukları çok önemli ve

özel mekânlara dönüşmüşlerdir. Hemen her vesile ile kadınlar hamamlarda bir araya gelip, aslında sadece kendi hayatlarının değil, toplumsal hayatın devamı için de çok önemli olan kız beğenme benzeri yeni aileler kurulmasına dönük ilk adımları burada atmışlardır. Hamamlarda eğlence de yine çok önemli olmuş; erkek hamamlarında da kadın hamamlarında da müzik, yeme içme gibi fiiller hamam ritüellerinin mühim tamamlayıcıları haline gelmiştir.

Türk ve İslam coğrafyasında suya bağlı temizlik canlı, akarsu kullanımı dolayısıyla sağlık açısından çok müspet neticeler verirken, özellikle Orta Çağ Avrupası'nda küvet ve durgun su kullanımı ile birlikte mekânın kadın ve erkek birlikte paylaşımı sonucu firengi ve veba gibi hastalıkların yaygınlaşmasıyla, kimi kilise adamlarının yönlendirmesiyle sudan ve su mekânlarından uzak bir hayat yaşanan uzun dönemler olmuştur. Nitekim Avrupa'nın su ile sağlık ve temizlik ile irtibatını yine Türk İslam hamam mimarisi ve kültürü sağlamıştır. Seyyahlar, tüccarlar, diplomatlar üzerinden Avrupa ülkelerinde yayılan Türk hamamının şöhreti ve insan üzerindeki olumlu etkileri üzerine bilgiler yeniden dünyanın suya olan ilgisini celbetmiş; hatta başta İngiltere olmak üzere Avrupa'nın ve şimdi de dünyanın birçok ülkesinde Türk Hamamı adlı temizlik ünitelerinin açılmasına yol açmıştır.

Ancak, hamamların toplumsal ve sosyal hayat içindeki rolü ve fonksiyonunun tamamı ile sürdürdüğünü söyleyebilmek zordur. Gelişen teknoloji ve altyapı çalışmaları ile her evin içine soğuk ve sıcak su tertibatı kurulması, banyo anlayışı ile birlikte hamamlar en birinci fonksiyonları olan temizlik ve arınma bakımından önemini yitirmişlerdir. Ancak, hamamların sağlık açısından ilgiyi korudukları alan olan kaplıcaların/ılıcaların hala revaçta olduğunu söylemek lazımdır.

Hamamlar için de özellikle büyük ve turistik şehirlerimizde ayakta olan ve bakım görenlerinin yabancılar açısından oriental bir merak ile ilgi gördüklerini söylemek mümkündür. SPA (Salus Per Aquas = Suyla Gelen Sağlık) merkezleri hemen hemen her büyük otelin en önemli bölümü haline gelmiştir. Ancak, bu merkezlerin sadece ülkemizde değil tüm dünyada yaygın olduğunu da gözden kaçırmamak lazımdır.

Türk hamam geleneğini ve kültürünü yaşatabilmek için turizm temelli yaklaşımların artırılması gerekmektedir. Türk hamamının tarihi ve kültürel motifleri unutulmaya yüz tutan yönleri de dikkate alınarak yeniden kolektif hafızada canlandırılmalı ve hamam gelenek ve ritüellerinin yaşatılması için toplumsal farkındalık oluşturulmalıdır.

Extended Abstract

The Importance of the Public Baths as a Physical and Spiritual Cleanliness in the Historical Course of Existence and Purification in the View of Communication

*

Zakir Avşar
Gazi University

Servet Avşar
Researcher, Writer

Public baths appear to be a center of spiritual purification and a social gathering place in addition to having played an important role in history for the physical cleanliness of people.

The use of water is a purification to get rid of the dirt and filth from peoples' skin. For this purification, it is necessary to built facilities and conditions with water. Due to the weather conditions when the heat starts to drop in certain seasons in different geographic places, it becomes necessary to built certain type of buildings to heat the water and interiors for taking bath. In the historical process, we can follow the construction of these kind of buildings.

Various considerations needed to deside for constructing such bath places such as nearness of water source, conditions of the daily life in the cities for the amount of water to be used. The places near forests have been preferred by people in otder to get wood eaisily for heating the water.

The architerture of the bath houses show differences in history. The Roman and Byzantenanian period beth houses have been constructed with different type of social needs. Although the main goal has been purification, yet the bath houses have been used for sports, bureaucratic, and political type meetings.

In the Islamic understanding the bath houses have been constructed to meet the new needs and religious rituals and therefore they appear to be quite different from the Roman and Byzantinean ones.

For the spiritual purification, the use of water increases. One can find easily the references for the water as a tool for both physical and spiritual purification in the religious texts. Starting especially with Islam, washings hands, face and some other parts of body before the dali prayer times become necessary.

In varous historical records, it has been stated that the bath houses were not just a place for purification, but have been places for important poltical meetings. In the ancient Rome and Byzantine, bath houses have been used as places for sports and political meetings.

However, there have been various periods when the reactions by the political authorities have been ibcreased against the public baths. Especially, when the bath houses were used mixed sexes where prostitution and contagious desease have spreaded gave way for serious reactions in the Western and Christian countries.

In the Islamic societies the reason of the reactions have been mostly for the use of bath houses as centers of political organizations. The sounds of water provided protection against the spies to hear the conversations. Many bath huses have become in the past as theheadquarters of various uprisings.

In Islamic Turkic societies, the bath houses have been used by both men and women in different times during a day. The women bath houses were significant for women to go out of their houses and meet with each other. Certain daily life practices and habts have been performed in bath houses. Especially, practices of selection of brides among girls and mariages continued in the bath houses.

For these reasons, the paths and entrances to the women bath houses were designed differently although they were next to the men bath houses. All the social and ethical considerations were given to have the women not distrubed during taking baths.

There are many idioms and proverbs in our language, culture, folk literature as well as many examples about bath houses in our poetry, stories, fairy tales and legents.

At the present day, the bath houses were unable to keep their tradional importance and their numbers have been decreased. Of course technology and architecture have played a significant role in this. The special baths at mansions and rich houses now become a part of every house as showers and baths in summers and winters. The need for people to go to public houses have been eliminated. The public bath houses have also have lost

their role and function as a social door for women, so the rituals and practices such as bride baths, marriages baths, holiday baths and others.

The bath houses have also stopped to be profitable business enterprises. The bath houses now have been transferred to the Turkish baths and spas of the luxury hotels from their historical buildings for the relaxation of people.

Those few historical public baths which were able to survive so far have become attractions of touristic interests. Those tourists who are interested in culture, arts, history, and the egzotic East, would like to take bath in those real Turkish beth houses, in a way helps for those baths to continue.

Apart from the importance of those historical public baths for marketing purposes in tourism, the lost of their functions in our daily life as well lost of their meaning among us is another question.

From sociological point of view, seeing how these historical bath houses lost their social place among people and how they have become merely a touristic attraction, remaining only as a nostalgic sense is a very interesting issue. The present paper studies the public baths and their impact in the daily and social life of people in history and their communicational functions.

Kaynakça/References

- Aktaş, G. G., (2011). Anadolu'da toplumsal yaşamın mekânsal izleri, Sanat ve Tasarım Dergisi, G.Ü. GSF, Sayı:7, s. 55-68.
- Arseven, C. E., (1983). "Hamam" maddesi, Sanat Ansiklopedisi, Cilt II, İstanbul
- Bozok, D., Türk hamamı ve geleneklerinin turizmde uygulanışı, (Bursa Merkez İlçede Bir Araştırma) <http://sbe.balikesir.edu.tr/dergi/edergi/c8s13/makale/c8s13m5.pdf> (Erişim Tarihi, 10.02.2016).
- Büyük Larousse Ansiklopedisi, (1991). Cilt 1, Meydan Yayınları, İstanbul.
- Erdoğan, A., (2013). Ankara hamamları ve kaplıcaları, Aski Yayını, Ankara.
- Erhat, A., (2011) Mitoloji sözlüğü, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Eyice, Semavi (1997). Hamam" maddesi içerisinde "I. Tarih ve mimari", İslam Ansiklopedisi, s. 420-430.
- Kaplan, Y., (2010). *Türk Hamam Kültürünün Divan Şiirine Yansımaları*, Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 44, s. 131- 155
- Korkmaz, S., (2010). Türk hamamları, <http://korkmazsinan.blogspot.com.tr/2010/10/turk-hamamlari.html> (Erişim Tarihi, 10.02.2016).
- Macit, Y. (2005)., Beden Temizliği için yapılmış mekânlar ile ilgili hadislerin tenkit ve tahlili, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Sayı: 4.
- Meriç, A. M., (1990). Türk hamamları tarihçesi, Dekorasyon Dergisi, Mart

- Ögel, B., (1991). Türk kültür tarihine giriş: Türklerde ev kültürü (Göktürklerden Osmanlılara), III, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara.
- Önge, Y., (1988). Sinan'ın inşa ettiği hamamlar, *Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar*, Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri içinde, İstanbul 1988, s. 403-428).
- Önge, Y., (1995). Anadolu'da XII-XIII. yüzyıl Türk hamamları, Vakıflar Genel Müdürlüğü yayınları, Ankara.
- Öntuğ, M. M., (2013). Osmanlı dönemi Balıkesir hamamları (XVI-XVII. Yüzyıl) Nejat Göyünç'e armağan kitabı, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi Yayını, Konya.
- Roma kaplıcaları ve antik çağdaki banyolar, (2014) <http://www.alaturka.info/tr/tarih/antik-cag/1891-roma-kapli-calar-ve-antik-cagdaki-banyolar>, (Erişim Tarihi, 10.02.2016).
- Saraç, E., (2012). Kütahya geleneksel kent yerleşimindeki hamam yapıları, koruma yaklaşımı ve uygulamaları analizi, Kültür ve Turizm Bakanlığı uzmanlık tezi (Yayınlanmamış), İstanbul.
- Tuluk, Ö.İ., (2010). Erken 20. yüzyıl Çorum evlerinde banyo teknolojisi, MEFTU JFA Sayı, 22.
- Turan, O., (2003). Türk cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihi, İstanbul.
- Türkan, K., (2009). Türk masallarında mimari: hamam ve işlevleri, milli folklor Dergisi, Sayı: 84
- Ülgen, A.S., (1977). "Hamam" maddesi, İslam Ansiklopedisi, Cilt 5, İstanbul.
- Weber, F., " Antik çağdan bugüne hamam kültürü ve adetleri", http://www.revues-plurielles.org/_uploads/pdf/12/112/112weber.pdf (Erişim Tarihi, 09.02.2012).
- Yaman, T.C., (2010). Türk hamamlarında mekânsal kurgu "İstanbul Hamamları", MSÜ GSF FBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Yegul, F. F., (2009). Anadolu su kültürü: Türk hamamları ve yıkanma geleneğinin kökleri ve geleneği, *Anatolia*, Sayı: 35
- Yentürk, N., (2010). Roma banyosu nasıl türk hamamı oldu?, *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, II/2, "Kültür tarihimizde hamam", 94-102.
- Yılmazkaya, O., (2002). Aydınlik kubbenin altındaki sıcaklık türk hamamı, Çitlembik Yayınları, İstanbul.

Prof. Dr. Zakir Avşar,

1967 doğumlu. İletişim ve kamu yönetimi alanlarında lisans ve yüksek lisans, işletme alanında yüksek lisans öğrenimleri gören Avşar, iletişim alanında doktor, doçent ve profesör oldu. Memuriyete Başbakanlıkta başladı ve değişik birimlerde görev yaptı. Bir süre TBMM'de Başkanlık Müşaviri olarak çalışan Avşar, sırasıyla Başbakanlık Halkla İlişkiler Dairesi Başkanlığı, Başbakanlık Müşavirliği, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı Tüketicinin ve Rekabetin Korunması Genel Müdürlüğü ve Reklam Kurulu Başkanlığı görevlerinde de bulundu. 2000-2005 yılları arasında RTÜK Üyesi ve RTÜK Başkanvekili olarak çalıştı. 2005-2010 yılları arasında Başba-

kanlık Müşaviri olarak görev yaptı. 1999 yılında Cumhurbaşkanlığı'nca Türk Dünyasına Hizmet Ödülü'ne layık bulundu. Akademik ve mesleki çalışma alanlarıyla ilgili yurt içi ve yurtdışında yayınlanan makaleleri ve kitapları bulunmaktadır. Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri ile ilişkiler konusunda yayınlanmış dört kitabı, ayrıca akademik olarak yoğunlaştığı alan olan medya ve denetim konularında da çok sayıda eseri vardır. Radyo ve Televizyon Hukuku, Reklam Hukuku, Bilişim Hukuku, Medya ve Etik, Medyada Denetim adlı kitapları bulunmaktadır. Prof. Dr. Avşar, halen Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi dekanıdır.

E-posta: zakiravsar@gmail.com

Dr. Servet Avşar,

1969 yılında doğdu. İlk ve orta öğrenimini Kayseri'de tamamladı. 1991 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü'nden Öğ.Tğm. olarak mezun oldu. 1991-94 yıllarında Çankırı Astsubay Hazırlama Okul Komutanlığı'nda, 1995- 1999 yılları arasında Bursa Işıklar Askeri Lisesi Komutanlığı'nda tarih öğretmeni olarak görev yaptı. 1999-2004 yılları arasında Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı'nda; Atatürk Araştırma ve Eğitim Merkezi (ATAREM) bünyesinde araştırmacı-konferansçı, plan harekât subaylığı, Stratejik Araştırma ve Etüt Merkezi (SAREM) bünyesinde icra subaylığı ve Anıtkabir Atatürk ve Kurtuluş Savaşı Müzesi Komutan Vekilliği, 2004-2009 yılları arasında Silahlı Kuvvetler Bando Okulları Komutanlığı'nda, tarih öğretim elemanı, 2009-2012 yılları arasında, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı'nda, Müze Kısım Amirliği görevlerinde bulundu. 2012-2015 Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı AR-GE Kısım Amirliği görevi ve 2015 yılında bu görevine ilave olarak Müzecilik Grup Bşk.lığı görevini vekaleten yürütmüştür. 2015 yılında kendi isteği ile Kıdemli Albay rütbesi ile emekliye ayrılmıştır. Şu an tarih ve müzecilik konularında danışmanlık hizmeti yapmaktadır. Dr. Servet AVŞAR, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Ana Bilim Dalında, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Orta Alanlar Sosyal Bilimler Öğretmenliği Tarih Öğretimi Ana Bilim Dalında ve Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Ana Bilim Dalında yüksek lisans yaptı. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Ana Bilim dalında doktora yaptı. 12 kitabı ve 30'u aşkın makalesi olan Dr. Servet Avşar evli ve bir çocuk babasıdır.

E-posta: servetavsar@gmail.com